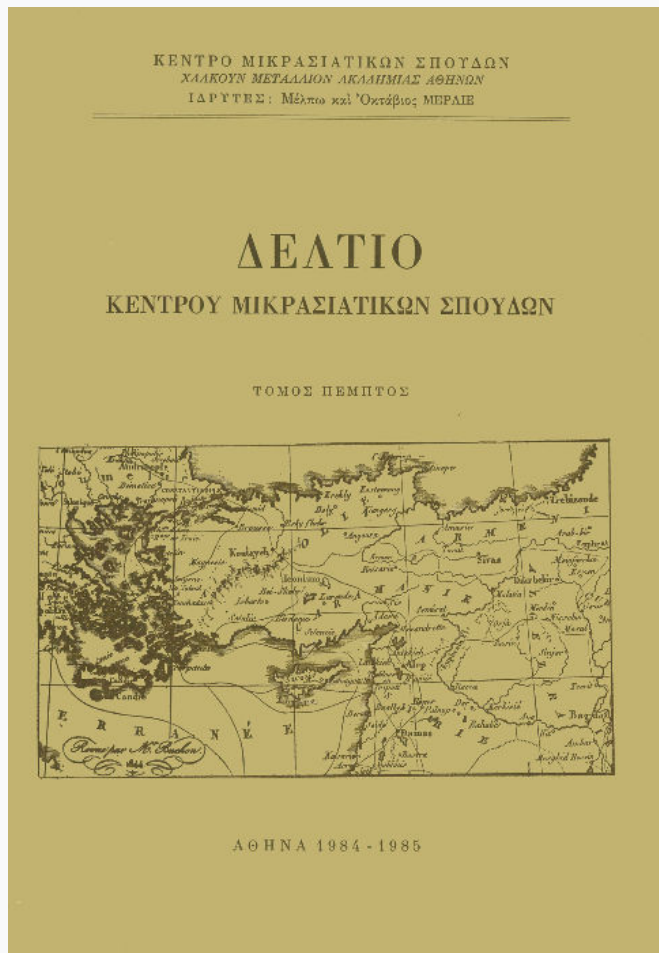

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 5 (1984)

Συμβολή στην ερμηνεία των μικρασιατικών στοιχείων της τέχνης του δέκατου αιώνα στη Μάνη

Νίκος Γκιολές

doi: [10.12681/deltiokms.207](https://doi.org/10.12681/deltiokms.207)

Copyright © 2015, Νίκος Γκιολές

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γκιολές Ν. (1984). Συμβολή στην ερμηνεία των μικρασιατικών στοιχείων της τέχνης του δέκατου αιώνα στη Μάνη. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5, 71–93. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.207>

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΤΟΥ ΔΕΚΑΤΟΥ ΑΙΩΝΑ ΣΤΗ ΜΑΝΗ

Ἡ μοναστική παράδοση καὶ οἱ ἅγιοι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἄσκησαν σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μεγάλη ἐπίδραση στὴ ζωὴ τοῦ κράτους. Ἡ ἐπίδραση αὐτὴ δὲν περιορίστηκε μόνο στὸ μικρασιατικὸ χῶρο, ἀλλ' ἐπεκτάθηκε καὶ στίς γύρω ἀπ' αὐτὸν περιοχὲς καὶ μάλιστα στὴν κυρίως Ἑλλάδα. Εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ παραδείγματα τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε καὶ τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη, ποὺ ταξίδεψαν στὴν Κρήτη καὶ στὴν Ἑλλάδα ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς μεγαλονήσου ἀπὸ τοὺς Ἀραβες (961) καὶ ἐπιδόθηκαν, ὁ μὲν πρῶτος στὴν ἐνίσχυση τῆς διασαλευμένης πίστεως μετὰ τὴ μακρόχρονη ἀραβικὴ κατοχὴ τῶν Χριστιανῶν καὶ τὸν προσηλυτισμὸ ἐξισλαμισθέντων τῆς Κρήτης καὶ τῶν ντόπιων Σλάβων καὶ ἄλλων εἰδωλολατρικῶν καταλοίπων τῆς Λακωνίας, ἐνῶ ὁ δεῦτερος, πέρα ἀπὸ τὴ σύντομη ἱεραποστολικὴ δράση του στὴν Κρήτη, εἶναι ὁ βασικὸς ὀργανωτὴς τῆς μοναστικῆς ζωῆς στὸ Ἅγιο Ὄρος, ποὺ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ γίνεται τὸ μοναστικὸ κέντρο τῶν Ὀρθοδόξων, «ὁ ὀφθαλμὸς ἀπάσης τῆς Οἰκουμένης»¹, ὅπως θὰ τὸ ἀποκαλέσουν οἱ ἄθωνίτες, ὑποκαθιστώντας τὰ παλιότερα μοναστικὰ κέντρα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὰ ὁποῖα τώρα, μετὰ τὴν ἐξάπλωση τῶν Μουσουλμάνων, ἀρχίζουν νὰ φθίνουν.

Στὴ μελέτη αὐτὴ θὰ γίνῃ προσπάθεια μὲ βάση τὰ ἀρχαιολογικὰ κατὰ-λοιπα μιᾶς συγκεκριμένης περιοχῆς, ποὺ μποροῦν νὰ συμπληρώσουν τίς γραπτὲς πηγές, νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ πιθανὴ συμβολὴ τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε στὴ διαμόρφωση τῆς πρώιμης μεσοβυζαντινῆς τέχνης στὴ Μέσα Μάνη ποὺ παρουσιάζει ἀρκετὰ ἀνατολίτικα στοιχεῖα.

Ἐχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ν. Β. Δρανδάκη² καὶ ἄλλους ἡ

1. D. Nastase, «Le patronage du Mont Athos au XIIIe siècle», *Cyrrillomethodianum*, 7 (1983), σ. 73 καὶ σημ. 16, 17.

2. «Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* (= *ΕΕΒΣ*), 37 (1969-1970), σ. 437 κέ. Γιὰ τὴ σχέση τῆς τέχνης τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μὲ τῆς Κάτω Ἰταλίας βλ. A. Rizzi, «Monachesimo bizantino e chiese rupestri in Basilicata, Aspetti e problemi», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς*

συγγένεια τῶν πρώιμων μεσοβυζαντινῶν μνημείων τῆς Μάνης μὲ τὴ μικρασιατικὴ τέχνη καὶ ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ Μάνη ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς σταθμοὺς τοῦ «ἀνατολικοῦ» ρεύματος τῆς μεσοβυζαντινῆς τέχνης ποὺ ξεκίνησε ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ κατέληξε στὴν Κάτω Ἰταλία. Δὲν ἔχουν ὅμως ἐπαρκῶς ἀνιχνευθεῖ οἱ ἱστορικοὶ παράγοντες ποὺ συνετέλεσαν στὴ διείσδυση τοῦ ἀνατολικοῦ αὐτοῦ καλλιτεχνικοῦ ρεύματος στὴ Νότια Ἑλλάδα, ὅπου ὁ σημαντικότερος χῶρος ποὺ διασώζει μιὰν ὁμάδα ἀξιόλογων μνημείων ποὺ χρονολογοῦνται στὸ δέκατο αἰῶνα εἶναι ἡ Μέσα Μάνη.

Ἄς δοῦμε στὴ συνέχεια τὰ σημαντικότερα, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀνατολικά στοιχεῖα ποὺ βρίσκουμε στὴν πρώιμη μεσοβυζαντινὴ τέχνη τῆς Μάνης:

α) Ὁ μονόχωρος ναὸς μὲ δύο κόγχες στὸ Ἱερὸ ποὺ ἐμφανίζεται στὴν περιοχή μὲ τὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα στοὺς Μπουλαριούς³. Ὁ ναὸς ἀπὸ ἐπιγραφή στὸ ζωγραφικὸ του διάκοσμο χρονολογεῖται ἀκριβῶς στὸ 991/2. Ὁ δίκωγχος αὐτὸς ναὸς μπορεῖ ἔτσι νὰ θεωρηθεῖ τὸ ἀρχαιότερο ἀκριβῶς χρονολογημένο παράδειγμα τοῦ εἶδους στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Οἱ μὲ δίδυμες ἀψίδες μονόχωροι ναοὶ ποὺ εἶναι συνήθως ἀφιερωμένοι στὴ λατρεῖα δύο ἁγίων ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία, ὅπου στὴν Καππαδοκία ἀπαντοῦν τὰ παλιότερα παραδείγματα, καὶ στὴν Ἑλλάδα συναντοῦνται σὲ ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὰ μεγάλα καλλιτεχνικὰ κέντρα περιοχὲς ποὺ βρίσκονται στὴν περίμετρο τοῦ κυρίως ἑλλαδικοῦ κορμοῦ, ὅπως εἶναι ἡ Κύπρος, ἡ Κρήτη, τὰ Κύθηρα, ἡ Νάξος, ἡ Μάνη, ἡ Κέρκυρα, σὲ περιοχὲς δηλαδὴ ἀπ' ὅπου πέρασε τὸ «μικρασιατικὸ» ρεῖμα τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὁδεύοντας πρὸς τὴν Κάτω Ἰταλία.

β) Τὸ κτιστὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα στοὺς Μπουλαριούς⁴, ποὺ δὲν σώζεται μὲν ἀκέραιο ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ, μὲ τοξωτὴ θύρα στὴ μέση πλαισιωμένη ἀπὸ δύο τοξύλλα χωρὶς τῶμπανο. Παρόμοια τέμπλα βρίσκουμε στὴν Καππαδοκία καὶ στὴν Κάτω Ἰταλία.

γ) Τὸ μεγάλο ἰδιότυπο «μανιάτικο» προστώο ποὺ πρωτοεμφανίζεται στὸ

³ *Ἑταιρείας* (= ΔΧΑΕ), 4/5 (1969), σ. 111-140, ὅπου καὶ ἡ παλιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Ν. Β. Δρανδάκης, ὁ.π., 438-444· Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν μονοχωρῶν ναῶν μετὰ δύο κογχῶν ἱεροῦ», *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, τόμ. Δ', Ἀθῆναι 1967-1968, σ. 66-74· Γ. Δημητροκάλλης, *Οἱ δίκωχοι χριστιανικοὶ ναοί*, Ἀθῆναι 1976, σ. 226-227· γιὰ ἄλλα ἀνατολίτικα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα στὴ Λακωνία βλ. Ἀ. Ὁρλάνδος, «Ἀνατολίζουσαι βασιλικαὶ τῆς Λακωνίας», *ΕΕΒΣ*, 4 (1927), σ. 343 κέ.

4. Ν. Β. Δρανδάκης, ὁ.π., σ. 444-445.

σταυροειδή έγγεγραμμένο ναό των Ἀσωμάτων στο Κακό Βουνό πάνω ἀπὸ τὴν Κίττα τὸ 10ο αἰώνα, σὲ τρία μνημεῖα τοῦ 11ου αἰώνα⁵, στὸν Ἀι-Στράτηγο στοὺς Ἄνω Μπουλαριοὺς⁶, στὸ Σωτήρα στὴ Γαρδενίτσα⁷ καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὴ Χαριά⁸ καὶ τέλος, τὸ 14ο αἰώνα, στὸν Ἅγιο Γεώργιο στοὺς Δρύαλο⁹. Τὰ προστώα αὐτὰ εἶναι πάντα στενότερα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ναοῦ στὴν ὁποία προσαρτῶνται¹⁰ καὶ ἔχουν ἀπὸ ἓνα ἐλεύθερο ἄνοιγμα στὶς τρεῖς πλευρὲς. Τὰ ἀνοίγματα αὐτὰ εἶναι μονόλοβα ἢ δίλοβα κιονοστήριχα¹¹.

Τὰ μεγάλα αὐτὰ μανιάτικα προστώα μποροῦν νὰ συσχετιστοῦν στὸν ἐλλαδικὸ χώρο μὲ τὸ παλιότερο προστώο τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Σκρι-

5. Γιὰ τὸ ναὸ σύντομες ἀναφορὲς γίνονται: R. Traquair, «Laconia. The Churches of Western Mani», *Annual of the British School of Athens* (=BSA), 15 (1908-1909), σ. 185, πίν. XI, XIII.1, XVI· H. Megaw, «Byzantine Architecture in Mani», *BSA*, 33 (1932-1933), σ. 152-153· N. B. Δρανδάκης, *Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης*, ἐν Ἀθῆναις 1964, σ. 20-21, πίν. 14α· A. K. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ μνημεῖα Αἰτωλοακαρνανίας», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* (=ABME), 9 (1961), σ. 15, 19, εἰκ. 15, 22· N. Μουτσόπουλος, *Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου*, Θεσσαλονίκη 1972, εἰκ. 113.

6. N. B. Δρανδάκης, *Βυζαντινὰ τοιχογραφία*, σ. 17-21, εἰκ. 2, πίν. 9.

7. R. Traquair, *ὁ.π.*, σ. 180, πίν. XI, XII.2· H. Megaw, *ὁ.π.*, σ. 157-158· X. Κωνσταντινίδη, «Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν τοξωτῶν κωδωνοστασίων», *Λακωνικαὶ Σπουδαί*, 6 (1982), σ. 63-66· N. B. Δρανδάκης, «Ἀνάγλυφος παράστασις βυζαντινοῦ μύθου», *ΕΕΒΣ*, 39-40 (1972-1973), σ. 659-660, εἰκ. 2.

8. N. B. Δρανδάκης, «Ἀνάγλυφος παράστασις», σ. 659 κέ., εἰκ. I.

9. R. Traquair, *ὁ.π.*, σ. 181, πίν. XI, XII.3· H. Megaw, *ὁ.π.*, σ. 162· P. Ἐτζε-ογλὺ, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* (=ΑΔ), 29 (1973-1974), Χρονικά Β.2, σ. 418, πίν. 272γ-δ· X. Κωνσταντινίδη, *ὁ.π.*, σ. 71-72, Α εἰκ. 5.

10. Τὰ τέσσερα πρῶτα βρίσκονται στὴ δυτικὴ καὶ τὸ πέμπτο στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ.

11. Στοὺς Ἀσώματους καὶ τὰ τρία ἀνοίγματα εἶναι μονόλοβα. Στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὴ Χαριά, στὸν Ἀι-Στράτηγο στοὺς Πάνω Μπουλαριοὺς, καὶ στοὺς Σωτήρα στὴ Γαρδενίτσα, μονόλοβο εἶναι μόνον τὸ δυτικόν, ἐνῶ τὰ πλάγια εἶναι δίλοβα. Στὸν Ἅγιο Γεώργιο στοὺς Δρύαλο δίλοβο εἶναι τὸ νότιο (ἡ κυρία εἰσόδος) καὶ μονόλοβο τὰ ἄλλα. Τὰ προστώα αὐτὰ πρέπει νὰ διακριθοῦν ἀπὸ τὰ μικρὰ πρόπυλα ποὺ ἀπαντοῦν τῇ μεσοβυζαντινῇ ἐποχῇ μὲ παλιότερο παράδειγμα τῆς Ἐπισκοπῆς στὴν Εὐρυτανία, β' μισὸ 8ου - α' μισὸ 9ου αἰ. (Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρὸν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 9ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 71, 139-140, εἰκ. 27, πίν. 49α). Αὐτὰ εἶναι πολὺ μικρά, στηρίζονται στὸν τοῖχο τοῦ ναοῦ καὶ σὲ δύο ἐλεύθερα στηρίγματα.

πούς στη Βοιωτία (873/4)¹². Προβληματικό μνημείο που πολλά στοιχεία του αναζητούνται στην 'Ανατολή και μάλιστα στην περιοχή του Καυκάσου, όπου, όπως θα δούμε, γνώρισαν μεγάλη διάδοση και τα μεγάλα προστώα. Τα ανατολικά στοιχεία στη Βοιωτία ασφαλώς δεν είναι ανάγκη να ήλθαν κατ' εὐθείαν από τις χώρες του Καυκάσου. 'Η πρωτευουσάνικη καταγωγή του κτήτορα του ναού Λέοντα που είχε τα αξιώματα του πρωτοσπαθαρίου και του ἐπὶ τῶν οἰκιακῶν, δηλαδή του διαχειριστή τῶν αὐτοκρατορικῶν κτημάτων, δείχνει τὴν πορεία που θὰ πρέπει νὰ ἀκολουθήσαν τὰ ἀνατολικά στοιχεία που βρίσκουμε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὴν κεντρικὴ 'Ελλάδα¹³ καὶ παράλληλα μαρτυρεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας γιὰ ἀναδιοργάνωση τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 9ου αἰώνα¹⁴.

Τὸ ἄλλο βυζαντινὸ μνημείο που ἔχει μεγάλα προστώα, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ συγκριθοῦν τὰ μανιάντικα, εἶναι ὁ ναὸς τῆς 'Αγίας Σοφίας στὴν Τραπεζούντα (1250-1260)¹⁵. Τὰ τρία προστώα τῆς 'Αγίας Σοφίας εἶναι καμαροσκέπαστα, ἔχουν μονόλοβα τὰ πλάγια ἀνοίγματα καὶ τρίλοβα κιονοστήριχτα τὰ μπροστινά, θεωροῦνται δὲ γεωργιανὴ ἐπίδραση. 'Η Γεωργία εἶναι ἡ περιοχή ὅπου τὰ μεγάλα προστώα ἀπαντοῦν ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰώνα, στὸ ναὸ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, Džvari, κοντὰ στὸ Mzcheta (586/7-605/6¹⁶). Τὰ γεωργιανὰ προστώα εἶναι συνήθως καμαροσκέπαστα μὲ ἐλεύθερα ἀνοίγματα στὶς τρεῖς πλευρές¹⁷. Τὰ ἀνοίγματα αὐτὰ

12. Μ. Σωτηρίου, «'Ο ναὸς τῆς Σκριποῦς τῆς Βοιωτίας», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* (= AE), 1931, σ. 123, εἰκ. 3· Δ. Ι. Πάλλας, «'Η Παναγία τῆς Σκριποῦς ὡς μετὰπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σὲ μεσαιωνικὴ βυζαντινὴ», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, 6 (1976-1977), σ. 1 κέ.

13. Πβ. C. Mango, *Byzantinische Architektur*, Στουτγάρδη 1975, σ. 215· καὶ γιὰ τὶς σχέσεις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Κωνσταντινούπολης μὲ τὸν Καύκασο, στὸ *ἴδιο*, σ. 231 κέ.

14. Δ. Ζακυθινός, *Ἡ βυζαντινὴ Ἑλλὰς 392-1204*, ἐν 'Αθήναις 1962, σ. 66 κέ· ὁ ἴδιος, *Βυζαντινὴ Ἱστορία (324-1071)*, ἐν 'Αθήναις 1972, σ. 333· πβ. Ν. Σβορώνος, «'Η σημασία τῆς ἱδρύσεως τοῦ 'Αγίου Ὁρους γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου», *Δελτίο τῆς Ἑταιρείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας (Σχολὴ Μωραΐτη)*, 'Αθήνα 1984, σ. 22-24.

15. D. T. Rice, *The Church of Hagia Sophia at Trebizond*, Ἐδιμβούργο 1968, σ. 21-25, εἰκ. 1, 2, 3· C. Mango, *ὁ.π.*, σ. 293-295, εἰκ. 318, 319, 321, 322.

16. R. Mepisaschwili - W. Zinzadse, *Die Kunst des alten Georgien*, Λιψία 1977, σ. 63-64, εἰκ. σ. 80, 82, 83.

17. Βλ. στὸ *ἴδιο*, σ. 83, 114, 143 κάτω, 152, 194, 210, 213, 214· E. Hybsch, στὸ A. Alpago-Novello κ.ἀ., *Art and Architecture in Medieval Georgia*, Louvain-La Neuve 1980, ἀρ. 7 σ. 280, ἀρ. 45 σ. 349, ἀρ. 46 σ. 350 καὶ εἰκ. 396, ἀρ. 56 σ. 370

καί συνήθως τὰ πλάγια θὰ γίνουν ἀργότερα δίλοβα ἢ τρίλοβα¹⁸. Ἀνάλογη ἐξέλιξη παρατηρεῖται καὶ στὰ μανιάτικα προστώα· στὸ παλιότερο, τῶν Ἀσωμάτων στὸ Κακὸ Βουνό, τὰ ἀνοίγματα εἶναι ὅλα μονόλοβα· στὸν Ἀι-Στράτηγο Ἄνω Μπουλαριῶν, στὸ Σωτήρα τῆς Γαρδενίτσας, στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Χαριάς καὶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Δρύαλο τὰ πλάγια γίνονται δίλοβα.

Ἀπὸ τὴ Γεωργία διεῖσδυσαν τὰ εὐρύχωρα προστώα στὴ Ρωσία καὶ πιθανότατα μέσω Κωνσταντινουπόλεως ἢ Μικρᾶς Ἀσίας στὴ Βοιωτία (Σκριποῦ) καὶ στὴ Μέσα Μάνη, πού εἶναι οἱ μοναδικές περιοχές στὸ βαλκανικὸ ὥρο ὅπου ἀπαντοῦν τέτοιου εἶδους προστώα στὰ πρῶιμα μεσοβυζαντινὰ χρόνια.

Ἀνάλογα μὲ τὰ γεωργιανὰ εἶναι καὶ τὰ προστώα τῆς γειτονικῆς Ἀρμενίας¹⁹. Ἐδῶ ὁμως συνδυάζονται μὲ τὸν πύργο τοῦ κωδωνοστασίου. Ὁ ἴδιος συνδυασμὸς παρατηρεῖται καὶ σὲ τρία προστώα τῆς Μάνης, στὸν Ἀι-Στράτηγο Ἄνω Μπουλαριῶν, στὸ Σωτήρα στὴ Γαρδενίτσα καὶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Δρύαλο²⁰. Τὸ κωδωνοστάσιο ὁμως στὰ μνημεῖα αὐτὰ δὲν ἔχει πυργοειδῆ μορφή, ἀλλὰ εἶναι ἀπλὸ μονόλοβο ἄνοιγμα (τοξωτὸ κωδωνοστάσιο).

δ) Ἡ ἀνατολικὴ ἐπίδραση στὸ ναὸ τῶν Ἀσωμάτων στὸ Κακὸ Βουνό δὲν περιορίζεται μόνον στὸ πρόπυλο, ἀλλὰ καὶ στὸν τρόπο δομῆς τοῦ τρούλλου πού ἔχει χωνευτὲς διασταυρωμένες νευρώσεις²¹. Οἱ νευρωτοὶ τρούλλοι συνεχίζοντας παλιὰ παράδοση χαρακτηρίζουν τὰ μνημεῖα τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ οἱ ἀκτινωτὰ διαταγμένες νευρώσεις

καὶ εἰκ. 407, ἀρ. 74 σ. 411, ἀρ. 76 σ. 416, ἀρ. 78 σ. 421 καὶ εἰκ. 459, ἀρ. 98 σ. 452, ἀρ. 103. Στὸ Manglisi, 7ος αἰ. (στὸ ἴδιο, ἀρ. 60 σ. 376 καὶ εἰκ. 411) καὶ στὸ ναὸ Matchi στὴν Τιφλίδα, 1278-1289 (στὸ ἴδιο, ἀρ. 95) ἡ ὀροφὴ ἔχει τὴ μορφή τυφλοῦ τρούλλου. Ἀνάλογο συμβαίνει στὰ προστώα τοῦ Ἀι-Στράτηγου, τοῦ Σωτήρα στὴ Γαρδενίτσα καὶ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴ Χαριά τῆς Μέσα Μάνης.

18. Στὸ ναὸ τοῦ Nikorzmindia, 1010-1014 (R. Mepisaschwili - W. Zinzadse, ὁ.π., εἰκ. σ. 131) στίς πλάγιες πλευρές διαμορφώνονται δίλοβες τυφλές κόγχες.

19. E. Utudjian, *Armenian Architecture 4th to 17th Century*, Παρίσι 1968, εἰκ. 48, 49, 52, 53, 114, 150, 168, 169.

20. X. Κωσταντινίδης, ὁ.π., σ. 63-66, 71-72. Στὰ δύο τελευταῖα μνημεῖα τὸ κωδωνοστάσιο εἶναι σύγχρονο μὲ τὸ προστώο, ἐνῶ στὸν Ἀι-Στράτηγο εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη (N. B. Δρανδάκης, *Βυζαντινὰ τοιχογραφία*, πίν. 9 καὶ σχ. 2). Στὸ Σωτήρα τῆς Γαρδενίτσας ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ κωδωνοστάσιο σώζεται μόνον ἡ ἀρχὴ τῶν ποδαρικῶν.

21. R. Traquair, ὁ.π., σ. 185 πίν. XI, XIII.1· H. Megaw, ὁ.π., σ. 154, 162· X. Μπούρας, *Βυζαντινὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις*, Ἀθήναι 1965, σ. 30-31.

είναι πολλές. Τέσσερις νευρώσεις όμως που σχηματίζουν σταυρό, όπως έδω, χωρίς κανένα δομικό νόημα μιὰ και ὁ τροῦλλος εἶναι λαξευμένοι στο μαλακό βράχο, βρίσκουμε σέ σπηλαιώδη σταυροειδή ἔγγεγραμμένο ναὸ τῆς Καππαδοκίας (Metchan, Bézir Khané)²². Εἶναι δὲ ἀρκετὰ συχνὲς σὲ ναοὺς τῆς Γεωργίας, ἀπ' ὅπου φαίνεται ὅτι ἐπηρεάστηκε τὸ καππαδοκικὸ μνημεῖο, ἀφοῦ ἐκεῖ τὰ παραδείγματα εἶναι παλιότερα, ὅπως τοῦ ναοῦ στοῦ Samzewrissi (7ος αἰ.), τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στοῦ Telowari (8ος αἰ.) καὶ τοῦ Kabenî στοῦ Kantschaeti (ἀρχὲς 9ου αἰ.)²³.

ε) Πολλὲς τεχνοτροπικὲς ὁμοιότητες μὲ τὶς ἀρχαῖκὲς τοιχογραφίες τῆς Καππαδοκίας παρουσιάζουν οἱ λίγες τοιχογραφίες τοῦ 10ου αἰῶνα ποὺ σώζονται στὴ Μάνη. Οἱ ὁμοιότητες αὐτὲς ἔχουν διεξοδικὰ ἐξεταστῇ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ν. Β. Δρανδάκη, ὅταν τὸ 1970 δημοσίευσε τὶς τοιχογραφίες ποὺ φαίνονταν τότε ἀπὸ τὸ α' στρώμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα στοὺς Μπουλαριοὺς (991/2)²⁴ καὶ τὸ 1974 ὅταν παρουσίασε τὰ σπαράγματα τοῦ δευτέρου στρώματος τοῦ ἐρειπωμένου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὴν Παλιόχωρα²⁵. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ μὲ τὰ κατάλοιπα τοῦ α' στρώματος τοιχογραφιῶν στὸν Ἅγιο Νικήτα στὴν Κηπούλα²⁶ καὶ αὐτὲς

22. G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce*, Παρίσι 1935-1936, Λεύκωμα πίν. 137 καὶ κείμενο I, σ. 205, II, σ. 411· X. Μπούρας, ὁ.π., σ. 31, σχ. 9.

23. R. Mepisaschwili - W. Zinzadse, ὁ.π., σ. 124, 101, 79. Βλ. καὶ E. Hybsch, ὁ.π., εἰκ. 465 (Samzewrissi). Μία ἄλλη ἀρχιτεκτονικὴ λεπτομέρεια ποὺ βρίσκεται τὸ παράλληλό τῆς στὴ Μ. Ἀσία θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ ὁ τρόπος διαμόρφωσης ἐξωτερικὰ τῆς ἀψίδας τῆς πρόθεσης. Δὲν σχηματίζει ἡμικύκλιο, ἀλλὰ τέταρτο κύκλου ποὺ γωνιάζει μὲ τὸ βόρειο τοῖχο. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὶς δύο ἀψίδες τῶν παραβημάτων τοῦ ναοῦ κοντὰ στοῦ Diliskelesi τῆς Βιθυνίας (A. M. Mansel, «Zur Lage Hannibalgrabes», *Archäologischer Anzeiger*, 1972, σ. 272, εἰκ. 15· Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, σ. 151 σημ. 3). Ἀνάλογη διάταξη παρατηρεῖται καὶ στὴν Ἐπισκοπὴ Εἰδρυτανίας, μόνον ποὺ ἐδῶ διαγράφεται ἐλαφρὰ καμπύλη (Π. Α. Βοκοτόπουλος, ὁ.π., σ. 151, σχ. 27). Μᾶλλον ὁμως στὰ ἑλλαδικὰ παραδείγματα ἡ ἀκανόνιστη αὐτὴ διάπλαση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῶν πρώιμων αὐτῶν μνημείων ὀφείλεται σὲ ἀδεξιότητα τοῦ κτίστη.

24. Ν. Β. Δρανδάκης, *Ἅγιος Παντελεήμων*, σ. 447-457· πβ. καὶ K. M. Skawran, *The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece*, Πρετόρια 1982, σ. 153 ἀρ. II, σ. 61-62. Μετὰ τὸν καθαρισμό καὶ τὴν ἀφαίρεση νεώτερων στρωμάτων ἀποκαλύφθηκαν: ὁλόκληρη ἡ Ἀνάληψη, ἔνθρονος Χριστός, μιὰ καλοδιατηρημένη Γέννηση τοῦ Χριστοῦ καὶ ἁγίες.

25. Ν. Β. Δρανδάκης, «Ἐρευναι εἰς τὴν Μέσα Μάνην», *Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* (= ΠΑΕ), 1974, σ. 121-123, πίν. 97β, 98α-β.

26. Ὁ ἴδιος, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ δευτέρου στρώματος στὸν Ἅγιο Νικήτα τῆς Κηπούλας», *ΔΧΑΕ*, 4/10 (1980-1981), σ. 241 σημ. 5, πίν. 62α.

τοῦ Ἁγίου Φιλίππου στὰ Κορογωνιάνικα²⁷. Οἱ λαϊκοῦ χαρακτήρα ἀρχαῖ-
κὲς τοιχογραφίες τῆς Μάνης διακρίνονται γιὰ τὴν ἐπίπεδη καὶ γραμμικὴ
ἐκτέλεση, γιὰ τὴν ὑπερβολικὴ ἀδιαφορία στὴ σωστὴ ἀνατομία, τὶς ἔντο-
νες ἐκφραστικὲς χειρονομίες, τὰ ὀρθάνοιχτα μεγάλα μάτια καὶ γενικὰ γιὰ
ἀφέλεια καὶ αὐθορμητισμό. Στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴ λαϊκὴ τέχνη.
Σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν ἀρχαϊκῶν τοιχογραφιῶν τῆς
Μάνης καὶ τῶν ἀντίστοιχων τῆς Καπαδοκίας περιορίζονται μᾶλλον,
ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, στὸ λαϊκὸ χαρακτήρα καὶ σὲ λεπτομέρειες, ὅπως
στὴν ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, στὸ φωτισμὸ τῶν
γυνῶν μερῶν τοῦ σώματος, στὴν πυχολογία, σὲ διακοσμητικὰ θέματα
κλπ. Τὸ ὕφος ὁμως τῶν μανιάτικων τοιχογραφιῶν εἶναι ὅπωςοδήποτε κα-
τώτερης ποιότητος τῶν πολλῶν καπαδοκικῶν μνημείων τοῦ 10ου αἰῶνα
καὶ διακρίνονται γιὰ μιὰ τοπικὴ ἀπόδοση τῆς λαϊκότερης καλλιτεχνικῆς
τάσης τῆς ἐποχῆς ποὺ φτάνει ἐδῶ, στὴν ἀπομακρυσμένη ἐπαρχία, κάπως
καθυστερημένα καὶ ἀπλοποιώντας ἀρκετὰ, ἀκόμα καὶ παραποιώντας τὰ
μεγάλαια καλλιτεχνικὰ πρότυπα.

Τὸ τελευταῖο φαίνεται καθαρὰ στὸν τρόπο διάταξης τῆς παράστασης
τῆς Ἀναλήψεως στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα στοὺς Μπουλαριοὺς καὶ στὸν
Ἅγιο Νικήτα στὴν Κηπούλα²⁸. Ὁ ἀπλοϊκὸς ζωγράφος ἔχοντας ὑπόψη
τοῦ τὴν περίκεντρη διάταξη τῆς σύνθεσης στὸν τροῦλλο, ὅπως συμβαίνει
σὲ τροῦλλαῖα μνημεῖα τῆς Καπαδοκίας καὶ γενικὰ σὲ περιοχὲς ποὺ ἐπη-
ρεάζονται ἀπὸ τὴν τέχνη τῆς Βασιλεύουσας²⁹, ἐπιχείρησε καὶ ἐδῶ μὲ με-
γάλῃ ἀδεξιότητα νὰ κατανεῖμι κυκλικὰ τὴν πολυπρόσωπη σύνθεση στὸ
ἀνατολικὸ τμήμα τῶν μονοκάμαρων ναῶν τοποθετώντας ἀκόμα μορφὲς σὲ
σμίκρυνση καὶ στὸ ἐσωράχιο τοῦ βόρειου τοξυλλίου τοῦ κτιστοῦ τέμπλου
στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα.

Πῶς θὰ μπορούσαν νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ ἀνατολικὲς αὐτὲς ἐπιδράσεις στὴν
περιοχή; Ὁ 10ος αἰῶνας εἶναι γιὰ τὸ Βυζάντιο ἡ ἐποχὴ τῆς παλινόρθω-
σης μετὰ τοὺς νικηφόρους πολέμους κατὰ τῶν Ἀράβων, Βουλγάρων καὶ
Σλάβων. Ὁ αἰῶνας αὐτὸς εἶναι ἐπίσης ἐποχὴ ἀκμῆς, ἀναγέννησης τοῦ
μοναστικοῦ βίου³⁰. Συμπίπτει μὲ τὴν ἰδρυση νέων μοναστικῶν κέντρων

27. Ν. Β. Δρανδάκης - Ἐ. Δωρῆ - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδης, «Ἐρευνα
στὴ Μάνη», ΠΑΕ, 1978, σ. 136-138, πίν. 114α. Στὸν 10ο αἰῶνα ἴσως ἀνήκουν καὶ
τὰ λίγα κατάλοιπα τοῦ πρώτου στρώματος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξι-
άρχῃ ἡ Ἀι-Στράτηγου στὰ Ἄλικα (ΠΑΕ, 1979, σ. 194-196).

28. Ν. Β. Δρανδάκης, Ἅγιος Παντελεήμων, σ. 450-452· Ν. Γκιολές, Ἡ Ἀνάληψις
τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν μνημείων τῆς Ἀ' χιλιετηρίδος, Ἀθήναι 1981, σ. 275-277.

29. Ν. Γκιολές, ὁ.π., σ. 245-275, 261 κέ.

30. Δ. Α. Ζακυθινός, Βυζαντινὴ Ἱστορία (321-1071), σ. 458 κέ.

καί την ἀκτινοβολία ἐξαιρέτων ἀνδρῶν τοῦ μοναχικοῦ κόσμου. Τὸ μεγαλύτερο γεγονὸς τῆς ἱστορίας τοῦ ὁρθόδοξου μοναχισμοῦ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι ἡ ἱδρυση τῆς Μονῆς τῆς Μεγίστης Λαύρας στὸν Ἅθω ἀπὸ τὸν ὁσιο Ἄθανάσιο τὸν Ἀθωνίτη³¹. Ὁ Ἅγιος γεννήθηκε στὴν Τραπεζούντα γύρω στὰ 925-930, ἦταν ἀπὸ τὴ μεριά τῆς μητέρας του γεωργιανῆς καταγωγῆς³², σπούδασε στὴν Κωνσταντινούπολη, μόνασε στὸ ὄρος Κυμινᾶ τῆς Βιθυνίας, στὴ λαύρα τοῦ ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς ἀγίου Μιχαὴλ Μαλεΐνου ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὸ Χαρσιανό, στὰ ἀνατολικά τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐκεῖ γνωρίστηκε καὶ συνδέθηκε μὲ μεγάλη φιλία μὲ τὸν Νικηφόρο Φωκά. Στὴ συνέχεια ἐγκαταλείπει τὴ λαύρα τοῦ ὄρους Κυμινᾶ καὶ καταφεύγει στὸν Ἅθω (957-958). Ἀπὸ ἐκεῖ ἦλθε κατὰ παράκληση τοῦ Νικηφόρου Φωκά στὴν Κρήτη ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνάκτισή της (961) μὲ σκοπὸ νὰ ἐνισχύσει τὴν πίστι τῶν χριστιανῶν τῆς μεγαλονήσου. Στὴ συνέχεια ἐπέστρεψε στὸν Ἅθω, ὅπου τὸ 963 ἄρχιζε μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Νικηφόρου Φωκά νὰ κτίζει τὸ καθολικὸ τῆς Μεγίστης Λαύρας³³.

Ἡ οἰκοδομικὴ του δραστηριότητα στὸν Ἅθω ἐπεκτείνεται τὸ 965 στὴ μετασκευὴ τῆς παλιᾶς βασιλικῆς τοῦ Πρωτάτου³⁴, διαμορφώνοντας στὰ πλάγια τὶς ὀρθογώνιες κόγχες, τοὺς χοροὺς³⁵, ποὺ ἐξυπηρετοῦν καλύτερα τὶς λειτουργικὲς ἀνάγκες τῆς μοναστικῆς κοινότητος. Ὁ ὁσιος ἐπανερχεται στὴν ἴδια λύση τῶν πλαγίων χορῶν μετὰ ἀπὸ 37 χρόνια μὲ τὴ διεύ-

31. Ὁ Α' Βίος του ἐκδόθηκε παλιότερα ἀπὸ τὸν P. Lemerle, «La Vie ancienne de Saint Athanase l'Athonite», *Millénaire du Mont Athos 963-1963. Etudes et Mélanges*, I, Chevetogne 1963, σ. 56 κέ. Ὁ Β' ἀπὸ τὸν L. Petit, «Vie de Saint Athanase l'Athonite», *Analecta Bollandiana*, 25 (1906), σ. 5-89. Καὶ τέλος καὶ οἱ δύο Βίοι σὲ κριτικὴ ἐκδόση στὴ σειρὰ J. Noret, *Corpus Christianorum, Series Graeca 9, Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, Leuven 1982. Πβ. τὴν εἰσαγωγὴ στὰ *Actes de Lavra*, I (= Archives de l'Athos...V), ἐκδ. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachryssanthou, Παρίσι 1970· N. Σβορώνος, ὁ.π., σ. 24 κέ.

32. Βίος Α'. 5,10 (ἐκδ. Noret): «τῷ δὲ πατρί τῷ γένει Κολχίς ἀντανίσχει τὸ μητρικόν».

33. Π. Μυλωνᾶς, «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μεγίστης Λαύρας, Ἀναθεώρηση ὀρισμένων θεωριῶν γιὰ τὴν προέλευση τοῦ τύπου», *Ἀρχαιολογία*, I (1981), σ. 52 κέ. ὁ ἴδιος, «Le plan initial du catholicon de la Grande-Lavra, au Mont Athos et la genèse du type du catholicon Athonite», *Cahiers Archéologiques* (= *Cah. Arch.*), 32 (1984), σ. 89 κέ.

34. P. Mylonas, «Les étapes successives de construction du Protaton au Mont Athos», *Cah. Arch.*, 28 (1979), σ. 143-160.

35. Γιὰ τὸν ὅρο βλ. P. Mylonas, «Le plan initial du catholicon», σ. 98.

ρυνση του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας. Τώρα όμως οι χοροί είναι ημικυκλικές κόγχες που εξέχουν του ὀρθογωνίου του ναού. Τη νέα αυτή παραλλαγή του σταυροειδούς ἐγγεγραμμένου ναού, τὸ ἀγιορείτικο τρίκογχο, που θὰ κυριαρχήσει στὴ βυζαντινὴ μοναστικὴ ναοδομία, μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεῖς ὅτι τὴ μετέφερε ὁ ὁσιος Ἀθανάσιος ἀπὸ τὴν Πόλὴ ἢ τὴν Ἀνατολή. Ὡς σὰν πρότυπο νὰ εἶχε τὸ καθολικὸ τῆς λαύρας στὸ ὄρος Κυμινά, στὰ σύνορα Παφλαγονίας καὶ Βιθυνίας, πού ἱδρυσε γύρω στὸ 925 ὁ ἅγιος Μιχαὴλ Μαλεῖνος³⁶ καὶ ὅπου μόνασε ὁ Ἀθανάσιος, ἢ πιθανὸν νὰ τοῦ ὑπέδειξαν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ λύση τῶν χορῶν γεωργιανοὶ μοναχοί, μιὰ καὶ στὴ Γεωργία οἱ πολύκογχοι ναοὶ εἶχαν ἀπὸ παλιὰ μεγάλη διάδοση. Τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὁμως αὐτῆς ἰδιομορφίας, ὅπως ἐμφανίζεται στὴ Μεγίστῃ Λαύρᾳ, μέχρι στιγμῆς δὲν ἔχουν εὑρεθεῖ ἀνάλογα παλιότερα παραδείγματα καί, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Π. Μυλωνᾶς³⁷, μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ ὁσιος Ἀθανάσιος ἐφεῦρε ἢ ἔστω ξαναεφεῦρε τὴν κτιριολογικὴ λύση τῶν χορῶν που διευρύνουν τὸ χῶρο τοῦ ναοῦ μπροστὰ στὸ Ἱερὸ γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς σωστῆς καὶ μεγαλοπρεποῦς τέλεσης τῆς λειτουργίας, μέσα στὸν κύριο ναὸ τοῦ μοναστηριοῦ. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι ὁ Ὁσιος ὑπῆρξε ἐμπνευστὴς τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ αὐτοῦ νεωτερισμοῦ που εἰσάγεται τὸν 10ο αἰῶνα στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι πρότυπο ὑπῆρξε μοναστικὸ μνημεῖο τῆς Ἀνατολῆς.

Τὴν ἀποψη αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ ἐνισχύσει καὶ ἡ πιθανὴ ἐρμηνεία, τὴν ὁποία δίνει ὁ Μ. Restle στοὺς ὀρθογώνιους χώρους που βρίσκονται ἀκριβῶς μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀψίδα τριῶν μοναστηριακῶν καππαδοκικῶν ναῶν σχήματος ταῦ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τῆς Μάνδης στὸ Skupi (8ος αἰ.), τῆς Παναγίας τῆς Τομάρτσας καὶ τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα (Kizil Kilise) κοντὰ στὸ Sivrihisar³⁸. Οἱ ὀρθογώνιοι αὐτοὶ χώροι τῆς ὀριζόντιας κεραίας τοῦ ταῦ θὰ μπορούσαν, κατὰ τὸν Restle, ἀφοῦ τὰ μνημεῖα εἶναι μοναστικά καὶ κατ' ἀναλογία τῶν μεταγενέστερων ἁθωνικῶν μνημείων, νὰ χρησίμευαν σὰν χοροί. Οἱ χοροὶ αὐτοὶ θυμίζουν τὴ μετατροπὴ που ἔκανε ὁ ὁσιος Ἀθανάσιος στὴν τρίκλιτη βασιλικὴ τοῦ Πρωτάτου, ὅπου δια-

36. L. Petit, «The Life of St. Michael Maleinos», *Revue de l'Orient Chrétien*, 7 (1902), σ. 560· C. Mango, *Byzantinische Architektur*, σ. 235-238.

37. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ καθολικοῦ, σ. 62· πβ. M. D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, Ρώμη 1973, σ. 98-99. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Ἀθανασίου μὲ τοὺς Ἰβηρες βλ. P. Lemerle, «Chronologie de Lavra des origines à 1204», *Actes de Lavra*, I, σ. 41 κέ.· D. Papachryssanthou, *Actes de Prôtaton* (= Archives de l'Athos... VII), Παρίσι 1975, σ. 83-85, 98.

38. M. Restle, *Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*, Βιέννη 1979, I. σ. 64, 66, 67 κέ. καὶ 155-156, II. σχ. 39, 42.

μόρφωσε μπροστά ακριβώς από το Ίερό τους ὀρθογώνιους χορούς γιὰ νὰ συγκεντρώνονται οἱ ψάλτες, μόνον πού ἐδῶ οἱ χοροὶ ἐγγράφονται στὸ ὀρθογώνιο τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς.

Ένας ἄλλος μικρασιάτης μοναχὸς πού ἐδρασε τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὸν ὄσιο Ἀθανάσιο τὸν Ἀθωνίτη στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο εἶναι ὁ ὄσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε³⁹. Ὁ ὄσιος γεννήθηκε τὸ α΄ μιστὸ τοῦ 10ου αἰῶνα στὸν Πολεμωνιακὸ Πόντο ἀπὸ ἐπιφανεῖς γονεῖς. Μόνασε δώδεκα χρόνια στὴ μονὴ Χρυσῆς Πέτρας, στὰ σύνορα Πόντου καὶ Παφλαγονίας. Στὴ συνέχεια ἀνέλαβε ἱεραποστολικὴ δράση στὴν Ἀνατολὴ καὶ τέλος, μετὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν Ἀράβων κατακτητῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη τὸ 961 ἀπὸ τὸ Νικηφόρο Φωκά, ἦλθε στὴ μεγαλόνηρο γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ὀρθόδοξη πίστη⁴⁰ τῶν κατοίκων καὶ νὰ ἐπαναφέρει στὸ Χριστιανισμὸ τὸν τυχὸν ἐξισλαμισθέντες κρητικούς⁴¹. Περιηγήθηκε ἀπ' ἄκρου σ' ἄκρο τὸ νησι βαπτίζοντας καὶ

39. Σῶζονται δύο παραλλαγές τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Νίκωνος, γραμμένες ἀπὸ ἡγουμένους τῆς μονῆς πού ἱδρύσε στὴ Σπάρτη. Τῆς πρώτης εἶναι γνωστὴ μόνον λατινικὴ μετάφραση ἀπὸ τοὺς E. Martène - U. Durant (*Veterum Scriptorum ... amplissima collectio*, VI, Παρίσι 1729, σ. 838-886). Ἡ δευτέρα παραλλαγὴ καὶ μαζὶ μετάφραση τῆς Διαθήκης τοῦ ἁγίου δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρου («Ὁ Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 3 [1906], σ. 129-228). Τὶς σημαντικότερες διαφορὲς τῶν δύο Βίων παραθέτει ὁ Σπ. Λάμπρος στὸ ἄρθρο του «Ὁ Βαρβερίνος κώδιξ τοῦ Βίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 5 (1908), σ. 301-304. Τὸ κείμενο τῆς παραλλαγῆς τοῦ Βίου πού δημοσίευσε ὁ Λάμπρος ξαναδημοσίευσε μὲ μικρὲς βελτιώσεις καὶ παράλληλῃ ἀπόφραση ὁ Μελέτιος Γαλανόπουλος, *Βίος, πολιτεία, εἰκονογραφία, θαύματα καὶ ἀσματικὴ ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε*, ἐν Ἀθήναις 1933· πβ. καὶ τὴ βιβλιοκρισίαν τοῦ Φ. Κουκουλέ, στὴν *ΕΕΒΣ*, 11 (1935), σ. 464-469. Γαλλικὴ περίληψη τῶν Βίων, πού στὸ μεγαλύτερο μέρος τοὺς συμπίπτουν, καὶ σχόλια παραθέτει ἡ G. da Costa-Louillet, «Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles», *Byzantion*, 31 (1961), σ. 346-365. Τελευταία ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν Ὁδ. Λαμφίδη, *Ὁ ἐκ Πόντου ὄσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, Ἀθήναι 1982. βλ. καὶ Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Παρατηρήσεις στὴν λεγομένη Βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Νίκωνος», *Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Β', Ἀθήναι 1976, σ. 273 σημ. 2. Γιὰ τὴν εἰκονογραφίαν τοῦ Ἀγίου βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Εἰκονογραφία τοῦ ὁσίου Νίκωνος», *Πελοποννησιακά*, 5 (1962), σ. 306-319· καὶ ἀπαρίθμηση μερικῶν ἀκόμα ἀπεικονίσεῶν του στὴ Λακωνία βλ. Ν. Γκιολές, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Νικήτα στὸν Καραβᾶ Μέσα Μάνης», *Λακωνικαὶ Σπουδαί*, 7 (1983), σ. 157 σημ. 4.

40. Γιὰ τὴ δράση τοῦ Ὁσίου στὴν Κρήτη βλ. Ν. Τωμαδάκης, «Προβλήματα τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας (826-961 μ.Χ.)», *ΕΕΒΣ*, 30 (1960-1961), σ. 18 κέ.

41. Πβ. Στ. Ξανθοῦδιδης, *Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης*, ἐν Ἀθήναις 1909, σ. 73-74. Στὴν Κρήτη παρέμεινε ὁ Ὁσιος πέντε χρόνια κατὰ τὸν Ἀμαντο (*Ἱστορία*

κτίζοντας παντού ἐκκλησίες⁴² πού εἴτε εἶχαν καταστραφεῖ εἴτε εἶχαν μετατραπεῖ σέ τζαμιά.

Τελειώνοντας ὁ Ὅσιος τὸ ἱεραποστολικό του ἔργο στὴν Κρήτη ἀπέπλευσε γιὰ τὴν κυρίως Ἑλλάδα. Ἐπισκέφτηκε πρῶτα τὴν Ἐπίδαυρο, μετὰ τὴν Ἀθήνα, τὴν Εὐβοία, τὴ Θήβα καὶ κατέληξε στὴν Πελοπόννησο, ὅπου ἀφοῦ περιηγήθηκε κηρύσσοντας διάφορα μέρη, κυρίως στὰ παράλια, ὅπως τὴν Κόρινθο, τὴ Μάνη, τὴν Καλαμάτα, τὴν Κορώνη, τὴ Μεθώνη, τὴ Μεσσήνη, πέρασε ἀπὸ τὴν Ἀρκαδία καὶ κατέληξε στὴ Λακωνία. Στὴ Σπάρτη ἱδρυσε τὴ μονὴ τοῦ Σωτήρος⁴³ καὶ ἐπιδόθηκε μὲ ὀρμητήριο αὐτὴ σὲ ἱεραποστολικό ἔργο στὴ γύρω περιοχὴ. Παντοῦ, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Βίος καὶ ἡ Διαθήκη τοῦ Ὁσίου κτίζει ἐκκλησίες καὶ ἐγκαθιστᾷ ἱερεῖς ἐδραιώνοντας ἔτσι τὴν ὀρθόδοξη πίστη τῶν κατοίκων⁴⁴.

Τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πού ἐπέδειξε ὁ ὅσιος Νίκων γιὰ τὴ Λακωνία, ὅπου διέθεσε περίπου τὶς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες τῆς ζωῆς του, θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ σοβαρὰ θρησκευτικὰ προβλήματα πού ἀντιμετώπιζε ἡ περιοχὴ. Τὸ ἓνα ἀπ' αὐτὰ σχετίζεται ὡποσδήποτε μὲ τὰ σλαβικὰ φύλα τῶν Ἐζεριτῶν καὶ Μελιγγῶν πού εἶχαν ἀπὸ παλιὰ ἐγκατασταθεῖ στὸν Ταῦγετο, παρέμεναν ὁμως στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ εἰδωολάτρες⁴⁵. Τὸ δεύτερο θρησκευτικὸ πρόβλημα καὶ ἴσως τὸ σημαντικότερο θὰ πρέπει νὰ σχετιστεῖ μὲ τὴν ἐδραίωση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ καὶ αὐτὸν τὸν ἐκχριστι-

τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, 2, Ἀθῆναι 1947, σ. 130), σύμφωνα δὲ μὲ τὸν Ι. Παπαδόπουλο (*Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς*, Ἀθῆναι 1948, σ. 113) ἑπτὰ χρόνια· βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, *Εἰκονογραφία τοῦ ὁσίου Νίκωνος*, σ. 306 σημ. 2.

42. «Ἐκκλησίας δημάμενος ἐν ὅλῃ τῇ νήσῳ οὐκ ὀλίγας» (ἐκδ. Σπ. Λάμπρου, «Ὁ Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε», σ. 152). Ὁ βιογράφος ἀναφέρει ἀπ' αὐτὲς μόνον ἓνα παράδειγμα, τὴν οἰκοδόμησι σὲ διάρκεια δύο χρόνων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Φωτεινῆς, πού δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ ἄλλου. Δὲν προσδιορίζει ὁμως μὲ καμία ἀκρίβεια τὸν τόπο, ἀλλὰ λέγει ἀόριστα ὅτι τὸ θαῦμα πού ὁδήγησε τὸν Ὅσιο στὴν ἀπόφασι αὐτὴ συνέβη ἀφοῦ εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν Γόρτυνα καὶ εἶχε διανύσει τριῶν ἡμερῶν δρόμο. Βλ. G. de Costa-Louillet, *ὁ.π.*, σ. 351-352· Ν. Τωμαδάκης, *ὁ.π.*, σ. 10-11.

43. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης καὶ τῆς χρονολόγησις τῆς ἐρειπωμένης βασιλικῆς, πού σώζεται στὴν ἀκρόπολι τῆς Σπάρτης, βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 273-285.

44. Σπ. Λάμπρος, «Ὁ Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε», σ. 161, 164, 224, 228, 228· πβ. Α. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951, σ. 68-70.

45. Βλ. σχετικὰ Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία, Β' 1 (610-867)*, Ἀθῆναι 1981, σ. 362-363· Δ. Μέξης, *Ἡ Μάνη καὶ οἱ Μανιάτες*, Ἀθῆναι 1977, σ. 157-198.

ανισμό τῶν ντόπιων τῆς ἐνδοχώρας τῆς Μέσα Μάνης, οἱ ὅποιοι, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος, ἐκχριστιανίστηκαν τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνα (867-886)⁴⁶.

Ἡ ὁρθότητα τῆς πληροφορίας αὐτῆς τοῦ Πορφυρογεννήτου ἔχει ἀμφισβητηθεῖ⁴⁷ καὶ ὑποστηρίχτηκε ὅτι ἴσως ὀφείλεται σὲ σύγχυση καὶ σὲ ἐσφαλμένες πληροφορίες πού θὰ εἶχε ὁ αὐτοκράτορας ἢ μᾶλλον θέλησε νὰ τοποθετήσῃ τὸν ἐκχριστιανισμό τῆς περιοχῆς στὴν ἐποχὴ τοῦ πάππου τοῦ Βασιλείου Α' γιὰ νὰ ἐξάρει τὸν ἰδρυτὴ τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας.

Ἡ ἀμφισβήτηση αὐτὴ προήλθε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι βρέθηκαν παλαιохριστιανικὰ μνημεῖα στὴν περιοχὴ. Τὰ μνημεῖα ὁμως αὐτὰ βρίσκονται ὅλα στὰ παράλια καὶ μάλιστα σὲ θέσεις πού ἦταν λιμάνια, ὅπως στὴν Κυπάρισσο, τὴν ἀρχαία Καινὴπολη⁴⁸, στὸ ἀκρωτήρι Τηγάνι⁴⁹ καὶ στὴν παραλία τοῦ Οἰτύλου⁵⁰. Οἱ σκαφικὲς ἐρευνες στὸ Τηγάνι ἀπέδειξαν ὅτι οἱ γύρω στὸ 500 κάτοικοί του δὲν ἦταν ντόπιοι, ἀλλὰ ξένοι, στρατιωτικὲς οἰκογένειες πού στάλθηκαν ἐδῶ ἀπὸ τὸ διοικητικὸ κέντρο τῆς Πελοποννήσου, τὴν Κόρινθο⁵¹. Τοῦτο δείχνουν τὰ κινητὰ εὐρήματα τῶν τάφων

46. «Οἱ τοῦ κάστρου Μαῖνης οἰκήτορες οὐκ εἰσὶν ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῶν προρρηθέντων Σκλάβων, ἀλλ' ἐκ τῶν παλαιότερων Ρωμαίων, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν παρὰ τῶν ἐντοπίων Ἑλλήνες προσαγορεύονται, διὰ τὸ ἐν τοῖς προπαλαίοις χρόνοις εἰδωλολάτρεις εἶναι καὶ προσκυνητὰς τῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς παλαιούς Ἑλλήνες, οἵτινες ἐπὶ τῆς Βασιλείας τοῦ αἰοίδιμου Βασιλείου βαπτισθέντες χριστιανοὶ γέγοναν» (*Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, κεφ. 50, στ. 232-236, ἐκδ. Moravcsik). Πβ. Α. Bon., ὁ.π., σ. 163· Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, ὁ.π., σ. 362.

47. Ν. Β. Δρανδάκης, «Σκαφικαὶ ἐρευναι ἐν Κυπαρίσσῳ Μάνης», *ΠΑΕ*, 1953 (1965), σ. 216-219.

48. Ν. Β. Δρανδάκης, «Ἀνασκαφὴ ἐν Κυπαρίσσῳ», *ΠΑΕ*, 1960 (1966), σ. 23-3-245· ὁ ἴδιος, «Σκαφικαὶ ἐρευναι ἐν Κυπαρίσσῳ», σ. 199.

49. Ὁ ἴδιος, «Ἀνασκαφὴ εἰς τὸ Τηγάνι τῆς Μάνης», *ΠΑΕ*, 1964 (1966), σ. 121-135· ὁ ἴδιος, «Ἐρευναι εἰς τὴν Μάνην», *ΠΑΕ*, 1977, σ. 200-207· ὁ ἴδιος - Ν. Γκιολές - Χ. Κωσταντινίδης, «Ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι τῆς Μάνης», *ΠΑΕ*, 1978, σ. 183-191· καὶ *ΠΑΕ*, 1979, σ. 215-225· *ΠΑΕ*, 1980, σ. 247-258· *ΠΑΕ*, 1981, σ. 241-253 (τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1983 καὶ 1984 τυπώνονται).

50. Ἀ. Ἀβραμέα, «Ἱστορικὲς μαρτυρίες καὶ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια ἀπὸ τὸ Οἰτύλο τῆς Μάνης», *Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Ἀθήνα 1982, σ. 9. Τὰ ἐρεῖπια πού ἀνασκάφηκαν στὸν Ἅγιο Πέτρο στὴν Παλιόχωρα εἶναι προβληματικά καὶ δὲν μπορεῖ κανεὶς μὲ βεβαιότητα νὰ πεῖ ἂν ἀνήκουν σὲ χριστιανικὴ ἢ ρωμαϊκὴ βασιλικὴ (Ν. Β. Δρανδάκης, «Ἐρευναι εἰς τὴν Μάνην», *ΠΑΕ*, 1975, σ. 184-189).

51. Ν. Β. Δρανδάκης - Ν. Γκιολές, «Ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι τῆς Μάνης», *ΠΑΕ*,

πού είναι τὰ ἴδια μὲ αὐτὰ πού βρέθηκαν στὴν Κόρινθο. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύει καὶ τὸ γεγονός ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴ γύρω στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα τοῦ παλιότερου κτίσματος, μέσα στὸ ὁποῖο βρίσκονται οἱ τάφοι, ὁ χῶρος δὲν ξανακατοικήθηκε γιὰ περισσότερο ἀπὸ ἓνα αἶώνα καὶ μόλις πρὸς τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰώνα, μὲ τὴν ἱδρυση τοῦ θέματος Ἑλλάδος μὲ ἔδρα τὴν Κόρινθο μεταξὺ τοῦ 687 καὶ τοῦ 695⁵² στάλθηκε ξανὰ φρουρὰ στὸ κάστρο τοῦ Τηγανιοῦ. Οἱ ντόπιοι, ὅπως δείχνουν οἱ παλιομανιάτικοι οἰκισμοί, κατοικοῦσαν στὰ ἐνδότερα τῆς χερσονήσου καὶ κυρίως στοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ.

Οἱ παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς λοιπὸν βρίσκονται, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν προβληματικὴ περίπτωση τῶν ἑρειπίων στὸν Ἅγιο Πέτρο τῆς Παλιόχωρας⁵³, μόνον στὴν παραλία τῆς Μάνης. Ἄν μάλιστα ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς διατηρήθηκαν, πράγμα πού φαίνεται ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν Βυζαντινῶν ναῶν πού ὑπάρχουν ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ ἐξῆς, ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα τῆς Μάνης παλαιοχριστιανικῶν ναῶν μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ εἶχε περιοριστεῖ μόνον στὰ παραλιακὰ κέντρα, τὰ ὁποῖα ἦταν πάντα κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ εἶχαν ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὀργανωθεῖ γιὰ νὰ ἐξυπηρετοῦν τὶς θαλάσσιες ἐπικοινωνίες στὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου.

Ἡ ἐξάρτηση τῶν περιοχῶν αὐτῶν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία ἐπέβαλε τὴ θρησκευτικὴ τῆς πολιτικῆς, μαρτυρεῖται μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια ἀπὸ τὴ γύρω ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο Τηγάνι περιοχὴ. Στὸ φυσικὰ ὀχυρωμένο κάστρο τοῦ Τηγανιοῦ, πού θὰ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὶς πηγὲς κάστρο τῆς Μαΐνης⁵⁴, ὑπάρχει τουλάχιστον ἀπὸ τὸν προχωρημένο 5ο αἶώνα ὀργανωμένη κοινότητα ἀπὸ ξένες στρατιωτικὲς οἰκογένειες πού εἶχαν σταλεῖ ὡς φρουρὰ ἀπὸ τὴν Κόρινθο. Ὁ ἴδιος χῶρος μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή του γύρω στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα ξαναχρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰώνα καὶ τοῦτο ἔχει σχέση μὲ τὴν

1980, σ. 257-258 καὶ ΠΑΕ, 1981, σ. 252-253· Ν. Γκιολές, «Γυάλινα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Τηγάνι τῆς Μάνης», *Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Ἀθήνα 1983, σ. 17-18.

52. G. Ostrogorsky, «Postanak tema Helada i Peloponez», *Zbornik Radova*, 1 (1952), σ. 65 κέ· πβ. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin*, σ. 49 κέ.

53. Ν. Β. Δρανδάκης, «Ἐρευναι εἰς τὴν Μάνην», ΠΑΕ, 1975, σ. 184-189· Ν. Γκιολές, «Γυάλινα ἀγγεῖα», σ. 18.

54. Ν. Β. Δρανδάκης - Ν. Γκιολές - Χ. Κωνσταντινίδη, «Ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι τῆς Μάνης», ΠΑΕ, 1978, σ. 191.

αναδιοργάνωση της Πελοποννήσου με την ίδρυση του θέματος 'Ελλάδος. Στην απέναντι από το κάστρο του Τηγανιού περιοχή βρίσκεται το μοναδικό στη Μάνη εικονομαχικό μνημείο, ο ναός του 'Αγίου Προκοπίου (άρχες 9ου αϊ.)⁵⁵. Τοῦτο δείχνει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο στοιχείο τὴν ἄμεση ἐξάρτηση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα, ἡ ὁποία, μέσω τῆς φρουρᾶς ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένη στὸ Τηγάνι, ἐφαρμόζει τὴν εἰκονομαχική της πολιτική στὴν περιοχή, καθόσον μάλιστα τὸ μνημείο χρονολογείται τὴν ἐποχὴ τῆς ἱδρύσεως τοῦ θέματος Πελοποννήσου⁵⁶. Ἀργότερα, γύρω στὸ 1200, ὁ ἀπέναντι τοῦ Τηγανιού σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος ναὸς τῆς 'Επισκοπῆς κοσμεῖται μὲ τοιχογραφίες⁵⁷. Πρόκειται γιὰ τὸ καλύτερης ποιότητας τοιχογραφικὸ σύνολο τῆς Μέσα Μάνης καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἀγιογράφο ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὴ ντόπια καλλιτεχνικὴ παράδοση καὶ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ μεγάλη τέχνη τῆς ἐποχῆς ποὺ διαδίδεται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ ὄνομα τέλους τοῦ ναοῦ προδίδει,

55. Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινὰ τοιχογραφία*, σ. 1-15· Κ. Μ. Skawran, *ὁ.π.*, σ. 149, εἰκ. 1-2.

56. Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου ἱδρύσεως τοῦ θέματος Πελοποννήσου βλ. Γ. Ostrogorsky, *ὁ.π.*, σ. 65 κέ.: Δ. Ζακυθινός, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, σ. 215· Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Β'1, σ. 289-290, 371· Α. Bon, *ὁ.π.*, σ. 46.

57. Ν. Β. Δρανδάκης, *ὁ.π.*, σ. 80 κέ.: Κ. Μ. Skawran, *ὁ.π.*, 150, 294-295· D. Mouriki, «Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries», *Dumbarton Oaks Papers*, 33 (1980-1981), σ. 113-114 (τὶς χρονολογεῖ στὸ α' τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.). Τὴ στενὴ σχέση τῆς 'Επισκοπῆς μὲ τὸ κάστρο τοῦ Τηγανιού μαρτυρεῖ τὸ πεταλόσχημο τόξο πάνω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ 'Ιεροῦ τοῦ μαρμάρινου τέμπλου τοῦ 12ου αἰ. (Ν. Β. Δρανδάκης, *ὁ.π.*, πίν. 54, 55β). Ὁμοιο σύγχρονο βρέθηκε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Τηγανιού (δύο κομμάτια λοξότμητου κοσμητῆ μαρμάρινου τέμπλου μὲ τὶς γενέσεις τοῦ πεταλόμορφου τόξου) καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ μονόχωρο ναὸ τοῦ 12ου αἰ. ποὺ κατάλαβε τὸ μεσαῖο κλίτος τῆς ἐρειπωμένης βασιλικῆς τοῦ 7ου αἰῶνα (*ΠΑΕ*, 1979, σ. 219 ἀρ. α', πίν. 132α καὶ *ΠΑΕ*, 1983, σ. 268, ἀρ. 7, πίν. 179β. Τὸ μοναδικὸ γνωστὸ μέχρι στιγμῆς παράδειγμα τέμπλου μὲ πεταλόσχημο τόξο πάνω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ 'Ιεροῦ εἶναι ἡ ἀπεικόνιση στὸν ἀσημένιο δίσκο ποὺ βρέθηκε στὴ Riha τῆς Συρίας, 565-578 (A. Grabar, *Byzantium from the Death of Theodosius to the Rise of Islam*, France 1966, σ. 316, εἰκ. 362· K. Weitzmann [ἐκδ.], *Age of Spirituality, Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, Νέα Ὑόρκη 1979, σ. 611-612, ἀρ. 547), ἔργο ποὺ ἀποδίδεται συνήθως στὴν τέχνη τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τοξωτὰ εἶναι συνήθως τὰ ἀνοίγματα τῶν τέμπλων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Γεωργίας. Ἵσως μερικὰ τέμπλα τῆς Καππαδοκίας νὰ εἶχαν πεταλόσχημα τόξα πάνω ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα, μιά καὶ ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ τόξου συνηθίζεται πολὺ στὰ ἀνοίγματα τῶν σκαλισμένων στὸ βράχο ναῶν τῆς περιοχῆς.

χωρίς μεγάλη επιφύλαξη, ότι ο ναός ήταν ο μητροπολιτικός της περιοχής⁵⁸. Το πιθανότερο λοιπόν είναι, ο επίσκοπος που θα στάλθηκε από την ίδια την Πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας και φρόντισε την άγιογράφηση του ναού, μετακαλώντας ίσως ζωγράφο από εκεί, να θεωρηθεί υπεύθυνος για την καλλιτεχνική ποιότητα του μνημείου.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η παλιότερη του τέλους του 10ου αιώνα χριστιανική τέχνη της περιοχής βρίσκεται μόνο σε λίγα παραλιακά κέντρα που τελούσαν πάντα κάτω από την άμεση εποπτεία της κεντρικής εξουσίας. Οί άνθρωποι που ήταν εγκατεστημένοι σ' αυτά ήταν, όπως φαίνεται από την περίπτωση του κάστρου του Τηγανιού, ξένοι και αυτοί φαίνεται ότι φέρανε το Χριστιανισμό στην περιοχή, ο όποιος όμως δεν φαίνεται να διαδόθηκε από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια σ' όλοκληρη τη χερσόνησο. Αυτή η κατάσταση συνεχίστηκε μέχρι τον προχωρημένο 10ο αιώνα. Την εποχή αυτή βρίσκουμε στην ενδοχώρα τα πρώτα χριστιανικά μνημεία και επί πλέον αυτά παρουσιάζουν πολλά ανατολίτικα στοιχεία.

Η εμφάνιση των μνημείων αυτών συμπίπτει με την ιεραποστολική δράση στη Λακωνία του μεγάλου μικρασιάτη μοναχού, του όσιου Νίκωνος του Μετανοείτε († 998). Δεν θα ήταν, νομίζω, παράτολμο να συνδεθούν τα πρώτα αυτά μεσοβυζαντινά μνημεία της Μάνης με την ιεραποστολική δράση του όσιου Νίκωνος, ή όποια, όπως μάς πληροφορούν οί βιογράφοι του Όσιου, είχε συνδεθεί με την ίδρυση ναών, και από αυτή την άποψη ή δραστηριότητα του όσιου Νίκωνος μπορεί να παραλληλιστεί με αυτή του όσιου Άθανασίου του Άθωνίτη που είναι υπεύθυνος για τη μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα που αρχίζει αυτή την εποχή στον Άθω και για τους πρωτότυπους στο χώρο αυτό αρχιτεκτονικούς νεωτερισμούς που μπορούν να θεωρηθούν ανατολίτικης εμπνευσης. Μ' αυτούς τους συλλογισμούς θα μπορούσαν να έρμηνευτούν καλύτερα τα μικρασιατικά στοιχεία που βρίσκουμε το 10ο αιώνα στη Μάνη. Χωρίς βέβαια να θέλει κανείς να υποστηρίξει ότι τα μνημεία αυτά τα έκτισε ο ίδιος ο

58. Και οί επωνυμίες των δύο άλλων γειτονικών σταυροειδών ναών, της Βλαχέρνας και της Αγήτριας (παρὰφθορά του Όδηγήτρια) προδίδει σχέση της περιοχής με την Κωνσταντινούπολη, όπου υπήρχαν τα όμώνυμα μεγάλα προσκυνήματα της Παναγίας (Ν. Β. Δρανδάκης - Ν. Γκιολές - Χ. Κωνσταντινίδη, «Έρευνα στη λακωνική Μάνη», ΠΑΕ, 1981, σ. 261-263· Σν. Tomeković, «Le décor peint de l'église de Blacherna à Mezapos (le Magne)», Zbornik za Likovne Umetnosti, 19 (1983), σ. 1-16, εικ. 1a-b· Ν. Β. Δρανδάκης, «Έρευναι εις την Μάνην», ΠΑΕ, 1977, σ. 212-219).

όσιος Νίκων, ἀλλ' ἀπλά μπορούν νά ἐνταχθοῦν μέσα στή γενικότερη προσπάθεια τῆς ἐποχῆς γιά ἐνίσχυση τοῦ Χριστιανισμοῦ σέ προβληματικές περιοχές τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου ποῦ εἶχαν ἰδιαίτερα ταλαιπωρηθεῖ ἀπό τίς ἐπιδρομές τῶν Ἀράβων⁵⁹. Ἀπ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια γνωρίζουμε βέβαια πολὺ καλά τὴ δράση τῶν δύο κορυφαίων μικρασιατῶν ἀγίων, τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη καὶ τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε. Κοντὰ σ' αὐτοὺς θὰ πρέπει νά ὑπῆρξαν καὶ ἄλλοι μοναχοὶ ποὺ θὰ ξεκίνησαν ἀπὸ τὰ μεγάλα μικρασιατικὰ μοναστικά κέντρα γιά νά ἐνισχύσουν τὴν πίστη τῶν χριστιανῶν τῶν παραλίων τοῦ Αἰγαίου μετὰ τὴ μακρόχρονη ταλαιπωρία τῶν ἀραβικῶν καταδιώξεων. Τοῦτο συμφωνεῖ μὲ τὴ σταθερὴ βυζαντινὴ τακτικὴ, ἡ ὁποία ἐπεδίωκε τὴν προώθηση τοῦ πολιτικοῦ προγράμματος τοῦ κράτους κάτω ἀπὸ τὸ κάλυμμα τῆς διάδοσης ἢ τῆς ἐνίσχυσης τῆς ὁρθόδοξης πίστεως⁶⁰. Καὶ ἡ πολιτικὴ αὐτή, ποῦ εἶχε κατὰ κανόνα σταθερότερα καὶ διαρκέστερα ἀποτελέσματα, ἀσκοῦνταν μὲ τὴν ἐπιστράτευση ἱεραποστόλων μὲ ἰδιαίτερες πνευματικὲς καὶ ὀργανωτικὲς ἱκανότητες καὶ τὴν ἴδρυση θρησκευτικῶν κέντρων, κυρίως μοναστηριῶν, ποῦ γίνονταν τὰ ὀρμητήρια γιά τὴν ἐφαρμογὴ τῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν τῆς Βασιλεύουσας. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν πολιτικὴ τακτικὴ ποῦ ἐντείνεται τὸν 9ο καὶ 10ο αἰῶνα θὰ πρέπει νά ἐντάξουμε καὶ τὴν ἱεραποστολικὴ δράση τοῦ ὁσίου Νίκωνος, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἀνταποκρίθηκε στὴν πρόσκληση ποῦ εἶχε κάνει ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τοῦ Χάνδακα στέλνοντας ἀπεσταλμένους σ' ὅλα τὰ μεγάλα μοναστικά κέντρα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (στὸν Κυμινᾶ, στὸν Ὀλυμπο τῆς Βιθυνίας) νά ζητήσουν τὴν πνευματικὴ συμπαράσταση τῶν μοναχῶν στὸ ἀπελευθερωτικὸ ἔργο τοῦ⁶¹.

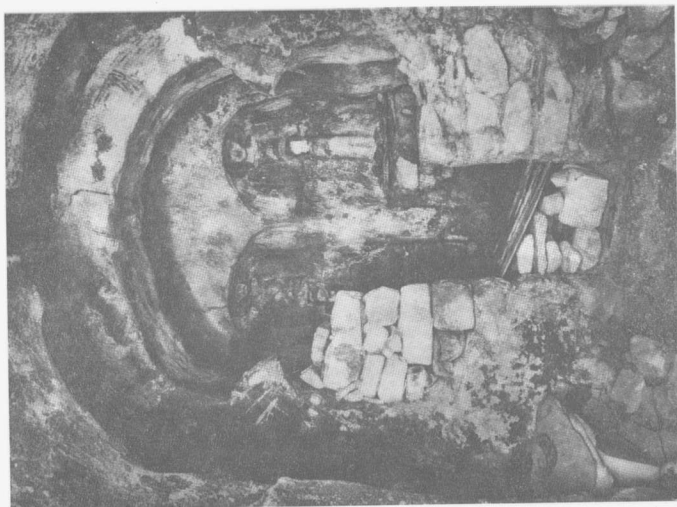
Ἀπὸ τὰ παραπάνω ἐπιβεβαιώνεται γιά ἄλλη μιὰ φορὰ ἡ μεγάλη προσφορὰ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας γιά τὴν ἐδραίωση τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς βυζαντινῆς ἐξουσίας στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο τῶν Βαλκανίων, τὸν ὁποῖο ἡ Κωνσταντινούπολη θέλει νά καταστήσει κέντρο ἐξόρμησης τῆς οἰκουμένης πολιτικῆς τῆς αὐτοκρατορίας ποῦ ἐντείνεται στὸν 9ο καὶ 10ο αἰῶνα.

ΝΙΚΟΣ ΓΚΙΟΛΕΣ

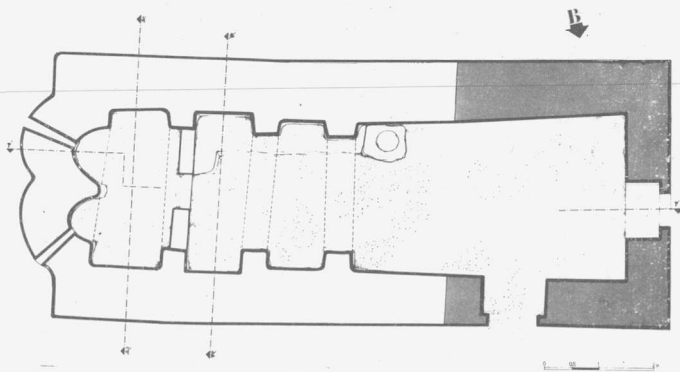
59. Πβ. Α. Bon, ὁ.π., σ. 69-70· Ν. Σβορώνος, ὁ.π., σ. 39 κέ.

60. Πβ. R. Morris, «The Political Saint of the eleventh century, The Byzantine Saint», *University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*, S. Hackel, Λονδίνο 1981, σ. 43-50.

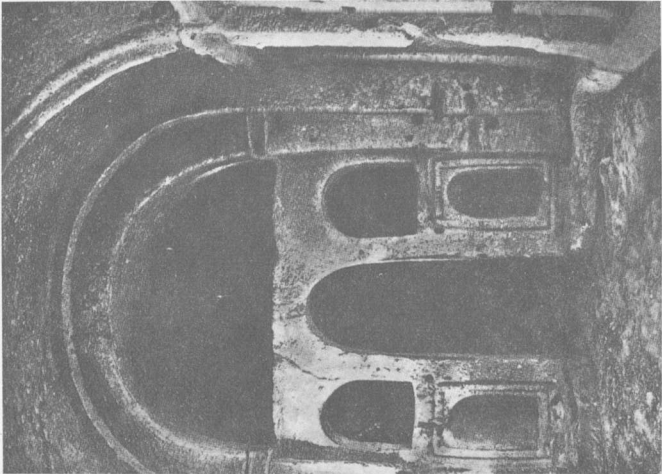
61. Πβ. Ν. Σβορώνος, ὁ.π., σ. 26.

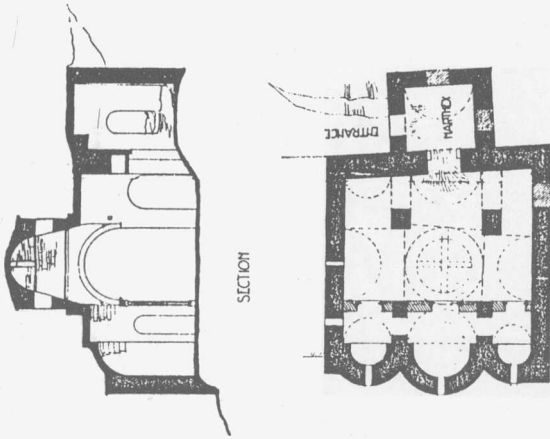
Είκ. 2. Μάνη. Ναός Ἁγ. Παντελεήμονα στοὺς Μπουλαριούς. Κατάλοιπα τοῦ κτιστοῦ τέμπλου με τῶξωτά ἀνοίγματα.

Είκ. 1. Μάνη. Ὁ δίκωγος ναὸς τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονα στοὺς Μπουλαριούς. Κάτοψη.

Εικ. 3. Καπαδοκία. Soğanlı, Gök Kilise.
Κτιστό τέμπλο με τοξωτά ανοίγματα.

Εικ. 4. Μάνη. Ναός Ἀσώματου στο Κακό
Βουνό. Κάτοψη και τομή. Ἔχει μεγάλο
προστώδο με μονόλοφα ανοίγματα και τρούλλο
με νευρώσεις πού σχηματίζουν σταυρό.

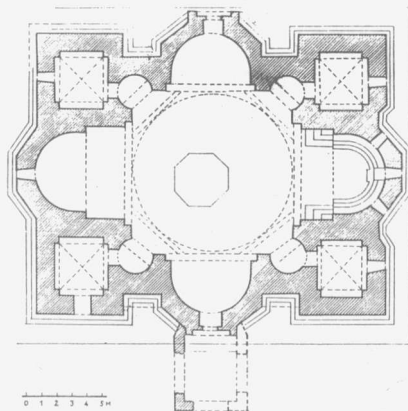
Είκ. 5. Μάνη. Ναός 'Αι-Στράτηγου, στους 'Ανω Μπουλαριούς. Μεγάλο προστώο με δίλοβα τὰ πλάγια ἀνοίγματα.

Είκ. 6. Μάνη. Ναός Σωτήρα στή Γαρδενίτσα. Μεγάλο προστώο με δίλοβα τὰ πλάγια ἀνοίγματα.

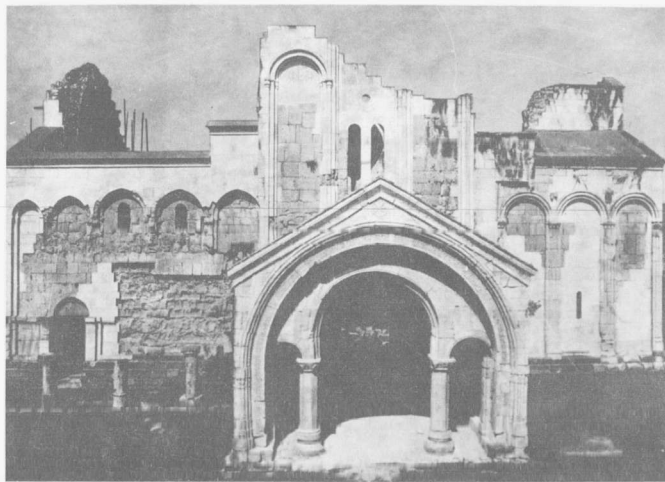
Εικ. 7. Τραπεζούντα. Ναος Ἁγ. Σοφίας. Τὸ νότιο προστώ με τρίλοβο ἄνοιγμα.

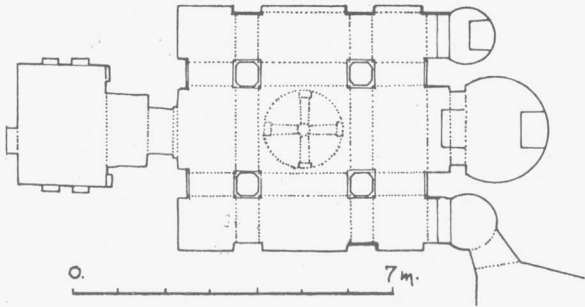
Εικ. 8. Γεωργία. Mtskheta, Ναος Dshwari. Προστώ με μονόλοβα ἀνοίγματα. Κάτοψη.

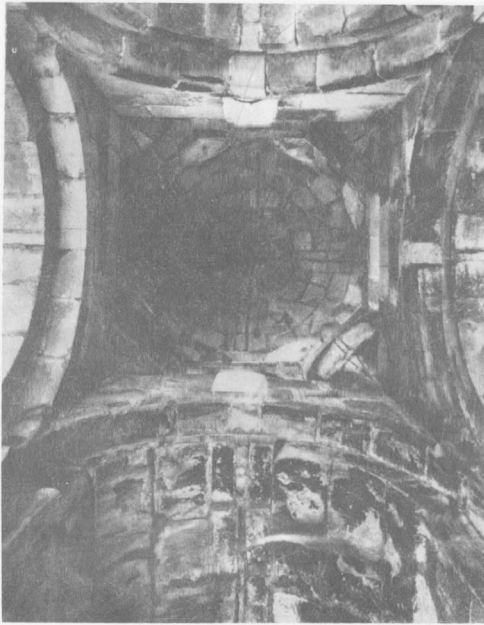
Εικ. 9. Γεωργία. Mzcheta. Ναός Dshvari. Προστώο μισοκατεστραμμένο με μονόλοβα ανοίγματα.

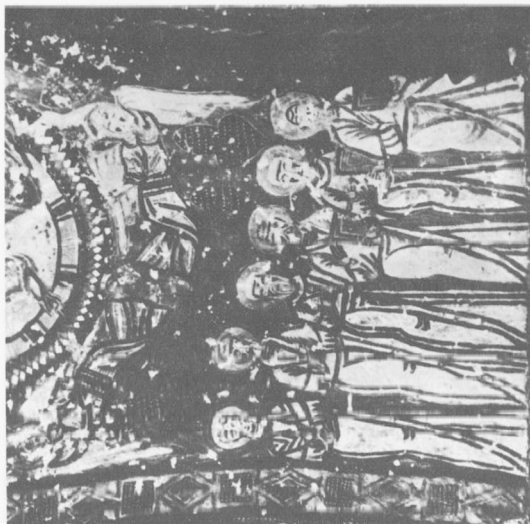
Εικ. 10. Γεωργία. Kutaisi, Ναός Bagrat. Προστώο με τρίλοβο άνοιγμα.

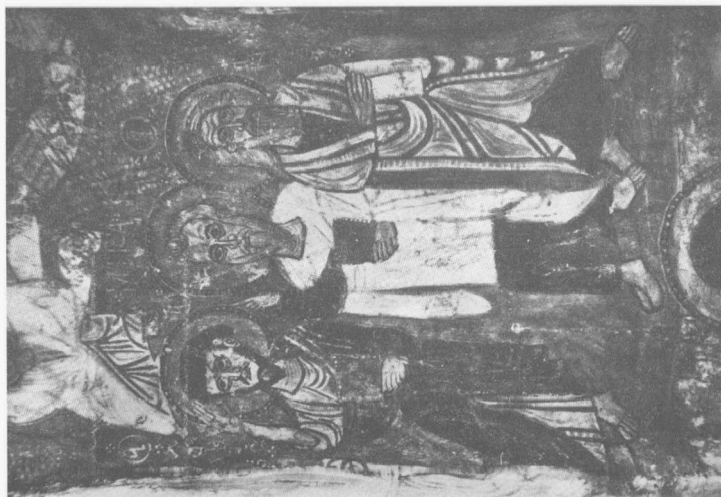
Είκ. 11. Καππαδοκία. Matchan. παρεκκλήσιο Bezir Khane. Κάτοψη, τρούλλος με νευρώσεις που σχηματίζουν σταυρό.

Είκ. 12. Γεωργία. Ναός Samzewrissi. Τρούλλος με νευρώσεις που σχηματίζουν σταυρό.

Εικ. 14. Καππαδοκία. Ihlara, Kokar Kilise. 'Απόστολοι
ἀπὸ τὴν 'Ανάληψη τοῦ Χριστοῦ.

Εικ. 13. Νῶς 'Αγ. Παντελήμονα στοὺς Μπουλαρτοῦς.
'Απόστολοι ἀπὸ τὴν 'Ανάληψη τοῦ Χριστοῦ.